

Амударёнинг куйи ўзанидаги кейинчалик Хива хонлиги пайдо бўлган ҳудудда жойлашган Хоразм сугорма дехкончилиқнинг фаровон ўлкаларидан саналарди. Сахро ва чўллар уни ташки оламдан узиб қўйган эди, бу ҳолат эса Хоразмга узок вақт мобайнида мустақил сиёсат юритиш имконини берди. Хоразм Ислом тарихида хижрий 93 йилдан, Кутайба ибн Муслим етакчилигидаги араб фотиҳлари кириб келганидан эҳтиборан тилга олина бошлади.

Хижрий тўртинчи асрда Амударёнинг сўл соҳилидаги Гурганж (Урганч) шаҳри катта иқтисодий ва сиёсий аҳамият касб этди. Ўша пайтда у Сибир ва Русия жанубидан чўллар орқали келадиган қарвон йўлларининг сўнгги бекати эди. Маҳаллий Махмунлар сулоласи хижрий 385 йили Афригийларни ағдариб, ўзига “хоразмшоҳлар” унвонини олди. Аммо Махмунийлар ҳукмронлиги узок давом этмади ва Хоразм расман Сомонийлар қўл остида қолди. Хижрий 408 йили Махмуд Газнавий Хоразмни ўз салтанатига қўшиб олишга қарор қилди ва Махмунийлар ҳукмронлиги нихоясига етди. Тахминан йигирма йилча Хоразмда газнавий ҳокимлар ҳукмронлик қилишди. Хижрий 432 йили Исмоил Хандон ибн Олтинтош ҳокимлик қилган вилоят ўғуз ҳукмдорларидан, Сирдарё соҳилидаги Жанда шаҳри ҳокими Шох Малик қўлига ўтди, аммо ўша йилиёк Шох Маликни салжукийлар ағдариб ташлашди ва Хоразмга ўз ҳокимларини тайинлай бошлашди.

Хижрий 470 йиллар атрофида Ануштегин Жарчой Хоразм ҳокими этиб тайинланди. У салжукийлар султони Маликшоҳ саройида ҳаммомлар назоратчиси вазифасида эди. У салжукийларнинг газнавийларга қарши урушида иштирок этди. Урушда одинига

салжукийлар маглубиятга учрашди, кейинчалик эса, зафар козонишди. Бунда Ануштегиннинг хизмати катта эди. Султон Маликшоҳ миннатдорчилик рамзи сифатида унга Хоразм хукмронлигини топширди. Ануштегин Хивада ўз вазифасини бажаришга киришди ва умри охиригача ҳокимлик килди.

Хижрий 490 йили у вафот этганидан кейин ҳокимият киска муддатга турк волийларидан Экинчи ибн Кўчкор кўлига ўтди. Кейинрок вилоят ҳокимлигига Ануштегиннинг ўгли Кутбиддин бош бўлди. У тадбирли киши эди, шу боис салжукийлар султони Берка Ярук уни Хоразм ҳокимлигида қолдириб, уни шох унвони билан шарафлади. Хуросон устидан назорат салжукийлардан Санжар кўлига ўтгач, у ҳам Кутбиддиннинг ваколатини тасдиқлади.

Унинг хукмронлиги даврида Мовароуннаҳрда Самарканд ҳокими мусулмон динига тўғри келмайдиган ёвузликларни килди. Шунда у кўлга олиниб, қозилар маҳкамасига тортилди ва ўлим жазосига ҳукм килинди.

Хижрий 521 йили Кутбиддин ўрнини унинг ўгли Отсиз эгаллади. У бошда отаси сиёсатини давом эттирди, кейинчалик эса салжукийларга қарамликдан қутилишга интила бошлади. Султон Санжар уни тахтдан четлатди, аммо кўп ўтмай Отсиз Хоразм устидан хукмронликни қайта кўлга олди. Хукмронлигининг охириги йилларида у қудратли подшоҳга айланди, унинг хукмронлиги Форс ва Ҳузистондан ташқари мусулмон дунёсининг бутун шарқий ўлкаларига ёйилди. Отсиз вафотидан кейин хижрий 551 йили унинг ўгли Ил-Арслон ҳокимиятга келди. Унинг хукмронлиги даврида давлат чегаралари аста-секин кенгая борди, Хоразм осойишта ва гуллаб-яшнаган диёрга айланди.

Хоразмшоҳлардан Ил-Арслон хижрий 567 йили вафот этди.

Хукмдор вафотидан кейин тахтга унинг норасида ўгли Султоншоҳ Мухаммад ўтирди. Унинг онаси ўгли номидан мамлакатни бошқарди. Лекин ўша йилиёқ Мухаммаднинг акаси Алоуддин Текеш Хоразмда ҳокимиятни кўлга олди. Хижрий 590 йили салжукийларнинг Ирокдаги давлатини тугатди, сўнги салжукий султон Тўғрул Иккинчи ўлдирилди. Хижрий 596 йили Текеш ўрнини унинг ўгли Алоуддин Мухаммад эгаллади. 605 йили у Хиротни эгаллади ва гурийлардан Гиёсиддин Махмуд билан жанг килди. Махмуд маглубиятга учраб, ўлдирилди. Шундан кейин Мухаммад Мовароуннаҳр шимолидаги Хатига бостириб бориб, маҳаллий қабилаларга қашқарчи зарба берди. 611 йили у Кирмон, Мижрон, Синдни эгаллади, 612 йили эса Газнани кўлга қиритди.

Ўз давлати чегараларини хийла кенгайтириб олган Алоуддин Мухаммад Ислом оламида бир вақтлар салжукийлар эгаллаган мартабага дахвогар эди. У халифа Насрдан алоҳида мақом талаб қилди, бироқ у Мухаммаднинг талабини қондиришдан бош тортди. Шунда Мухаммад ўз мамлакатига аббосий халифа Наср номини хутбага қўшиб ўқишни таққлади, шиаликни қабул этганини эҳлон қилди ва Али ибн Абу Толиб авлодларидан бирини халифа деб тан олди. Шундан кейин у халифа Насрга қарши юриш бошлади, бироқ Бағдодгача етиб қоролмай, ортига қайтди.

Айнан Алоуддин Мухаммад олдинига мўғул савдогарларни, кейинрок Чингизхон элчиларини ўлдиришга фармон бериб, мўғулларнинг бостириб қиришига сабабчи бўлди. Шу сабабдан мўғуллар босқини бошланиб қетди ва бу нафакат хоразмшоҳлар давлати, балки бутун Ислом оламига катта фожиага айланди. Алоуддин Мухаммад мўғулларни тўхтатиб қололмади ва улар Хуросонга бостириб қиришди. Хоразм шоҳи Каспий денгизидаги ороллардан бирига қочишга мажбур бўлди ва хижрий 617 йили ўша ерда вафот этди. Унинг ўгли ва меросхўри Жалолиддин Мангуберди ҳам у билан қочди, Орадан икки йил ўтиб Хоразмга қайтиб қелди ва мўғуллар билан жанг қилди. Аммо

мағлубиятга учради ва қолган-қутган аскарлари билан Хиндистонга қочди. Бу гар мўғуллар уни таҳкиб қилишга тушди ва Жалолиддин аскарларидан кўпи Хинд дарёсида чўкиб кетди.

Кейинчалик Жалолиддин Мангуберди Хоразмга қайтиб, Гурганжни эгаллади. У барча мусулмон ҳукмдорларни мўғулларга қарши бирга жанг қилишга қорлади, аммо улар қарқарда даҳватига жавоб қилишмади. Шунн хам айтиб ўтиш қерак, Жалолиддиннинг ўзи уқаси Гиёсиддин, аббосий халифа, Қирмон ҳокими ва турқманлар билан душманлик қайфиятида эди.

Орадан кўп ўтмай, Жалолиддин яна мўғуллардан енгилди ва яна қочишга мажбур бўлди. У хижрий 629 йили Қурдистонда бир дехқон томонидан ўлдирилди. Хоразмшоҳлар ушбулар эди: Алоуддин Отсиз (521/1127-551/1156); Абул Фатх Ил-Арслон (551/1156-567/1172); Алоуддин Текеш (567/1172-596/1200); Алоуддин Муҳаммад (596/1200-617/1220); Жалолиддин Мангуберди (617/1220-629/1231).

Ойдин Ориф ўғли АЛИЗОДА,
фалсафа фанлари доктори (Боқу).